

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра загальної та вікової психології

«Допущено до захисту»

Реєстраційний № _____

В.о. завідувача кафедри

«_____» _____ 2024р.

_____ Макаренко Н.М.

«_____» _____ 2024 р.

Толерантність як професійна якість майбутніх психологів

Кваліфікаційна робота студентки групи ЗПП-20
ступінь вищої освіти бакалавр
спеціальності 053 Психологія
Пушні Катерини Євгеніївни

Науковий керівник: **Гапочка Яна Олександрівна**,
асистент кафедри загальної та вікової психології

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

_____ (підпис) (прізвище, ініціали)

_____ (підпис) (прізвище, ініціали)

Кривий Ріг – 2024

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, _____, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Науково-теоретичний аналіз феномену толерантності та його впливу на професійне становлення психолога.....	9
1.1. Сучасні підходи до вивчення феномену толерантності.....	9
1.2. Толерантність як важлива якість професійного становлення майбутнього психолога.....	16
1.3. Формування толерантності майбутнього психолога.....	21
РОЗДІЛ 2. Емпірично-діагностичне дослідження рівня толерантності майбутніх психологів.....	29
2.1.Методичний підхід до організації дослідження рівня толерантності майбутніх психологів.....	29
2.2. Кількісний та якісний аналіз результатів емпіричного дослідження....	32
2.3. Психологічні механізми формування толерантності майбутніх психологів.....	39
Висновки.....	45
Список використаної літератури.....	50

ВСТУП

Держави - члени ЮНЕСКО (зокрема, в Україні) у 1995 році підписали Декларацію принципів толерантності, вважаючи її «повагою, прийняттям та правильним розумінням багатой різноманітності культур всього світу, наших форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності». Зрозуміло, що у системі професійної підготовки майбутніх фахівців (особливо у царині «людина-людина») питанню формування установок толерантної поведінки у освіті надають величезне значення.

Професійна діяльність психологів пов'язана із безпосередньою взаємодією з різними групами людей, які відрізняються способом життя, поведінкою, ідеями та переконаннями. Тому, ще на етапі навчання важливо розвивати схильність майбутнього фахівця, у галузі психології, ставитися із розумінням і повагою до будь-якого прояву різноманіття в суспільстві. Тобто, толерантність є однією з провідних професійно важливих якостей майбутнього психолога. Вона допомагає створювати умови для емпатичного розуміння, ефективної взаємодії та психологічної підтримки людини, яка потребує професійного супроводу.

Слід зазначити, що проблемі толерантності приділяється значна увага у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях всіх наукових галузей.

Так, зарубіжна психологічна наука (Б.Рієрдон, Е.Еріксон, Р.Фогельсон, К.Уейн, Alistair Ross, Mitja Sardo) визначала толерантність як ідентичність, повагу до інших, протилежність інтолерантності (виділенню особистостей по негативним характеристикам). Т.Холмс досліджував стресостійкість як базис толерантності, Д.Маклейн - толерантність до невизначеності, А.Басс вивчав агресію як прояв інтолерантності.

Вітчизняні науковці-філософи (О.Грива, І. Крейн, І.Гамрецький) розглядали толерантність як готовність постійно, гідно, витримано сприймати будь-яку особистість, подію, річ.

Педагогічний аспект (В.Кремінь, Т.Білоус, Я.Довгополова, Є.Докукіна) полягав у наголошенні необхідності підсилити виховання толерантності як ціннісної парадигми освіти в контексті євроінтеграції.

Але особливу увагу формуванню толерантності, як важливої професійної якості майбутніх психологів, приділяють вітчизняні дослідники-психологи:

- Г.Балл, І.Бех, В.Рибалка занурюються у актуальні психолого-методологічні питання моралі та моральності майбутнього фахівця, культурологічні та аксіологічні аспекти його становлення; вважаючи суб'єктивною умовою толерантності - усвідомлення відмінностей між людьми, їх фізичної, психологічної неоднаковості та необхідністю поваги до цих відмінностей, здатністю будувати партнерський діалог;
- О.Вдовиченко, І.Кондратьєва узагальнюють наукові дослідження феномену толерантності у роботах О.Бондаренко, Ж.Вірної, Ю.Долинської, В.Панка, Т.Федотюк, Н.Чепелевої та окреслюють умови для створення толерантної взаємодії, культури спілкування, розвитку критичного мислення, завдяки якому аналізується та приймається унікальність будь-якої особистості, її індивідуальні та етнічні прояви;
- О.Маринчук, С.Стрельбицька, А.Гасанова, К.Дячук вивчають особливості проявів толерантної поведінки у студентів-психологів, як складову професійно-педагогічної підготовки студентів до роботи з різноманітними групами закладів освіти;
- Я.Гапочка, Н.Токарева, О.Безкоровайна, Х.Сайко вважають толерантність необхідною професійною якістю фахівця для інклюзивної освіти, у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами;
- А.Гусєв, Г.Громова, С.Хілько, Г.Федоришин досліджують такі професійні компетентності психолога як толерантність до невизначеності;

- психологія толерантності як окрема навчальна дисципліна вивчається у вищих освітніх закладах для якісного формування таких компетенцій психолога як володіння базовими знаннями з психології та вміння їх реалізувати у роботі з особистістю людини на різних вікових етапах; з різними психологічними проблемами, різних етнічних груп, релігійних поглядів.

Але проблема формування толерантності майбутнього практичного психолога залишається актуальною у часи військового стану в Україні, в умовах погіршення якості освіти тривалим локдауном, спотворення емоційної сфери сучасного студента. Тому дослідження на тему **«Толерантність як професійна якість майбутніх психологів»** дає можливість більш досконало вивчити цей феномен як важливу професійну рису, окреслити шляхи формування толерантності у відповідних психолого-педагогічних умовах. Незважаючи на велику наукову зацікавленість та активне вивчення феномену толерантності, все ще недостатньо методів для формування толерантності та профілактики інтолерантності.

Мета кваліфікаційної роботи: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити потенціал толерантності у професійній діяльності психологів.

Для конкретизації мети, визначення основних етапів дослідження, представлення науково-теоретичного змісту розділів, розроблені наступні **завдання**.

1.Провести науково-теоретичний аналіз змістовного боку феномену толерантності, ролі толерантності у професійній діяльності майбутнього психолога, особливостей прояву толерантності у майбутніх психологів, визначити ступінь розробленості теми.

2.Провести емпіричне дослідження особливостей прояву толерантності, рівня загальної комунікативної толерантності, толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

3.Розробити психолого-педагогічні рекомендації щодо формування толерантності майбутніх практичних психологів в умовах вищого освітнього закладу шляхом аналізу психологічних механізмів її формування.

Об'єкт: розвиток особистісної сфери майбутнього фахівця - психолога.

Предмет: психологічні особливості прояву толерантності студентів-психологів.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають:

- загально-теоретичні принципи дослідження феномену толерантності у науковій літературі (Г.Левко, В.Пісоцький, О.Скрипченко, В.Москаленко, В.Павленко, О.Романчук);
- особливості формування толерантності майбутнього психолога (Я.Гапочка, В.Бондар, О.Вдовиченко, Л.Балла, О.Мартинчук, С.Стрельбицька);
- науково-психологічні дослідження особливостей створення умов для формування толерантності у вищих освітніх закладах (П.Лушин, А.Гусєв, А.Горянська, К.Дячук, І.Дружиніна);

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження було використано:

- теоретичні методи (аналіз, порівняння, узагальнення науково-теоретичних досліджень);
- емпіричні (тестування, бесіди з метою визначення розуміння майбутніми психологами феномену толерантності та її важливості для практичного психолога). Для уточнення окремих параметрів толерантності:
- вивчення рівня розвитку (індексу) толерантності - методика Г.Солдатової «Індекс толерантності»;
- дослідження комунікативної толерантності - методика «Діагностика загальної комунікативної толерантності» В. Бойка;
- Дослідження толерантності до невизначеності - методика «Толерантність до невизначеності» С. Баднера.

Також застосовано статистичні методи (обрахування індивідуальних показників за ключем методик та середніх показників по вибірковій сукупності студентів: середніх показників, значень моди, медіани (за допомогою комп'ютерних програм Excel); розрахунок відсоткових показників досліджуваного явища, кореляційний аналіз Спірмена.

Емпіричне дослідження було проведено на базі Криворізького державного педагогічного університету з січня 2024 по квітень 2024. Загальна вибірка склала 40 майбутніх практичних психологів II та III року навчання (18-21 рік).

Практична цінність роботи полягає у визначенні рівня сформованої толерантності як важливої професійно-значущої риси сучасних здобувачів освіти - психологів, конкретизації рекомендацій щодо її формування.

Результати наукової роботи можуть бути використанні для науково-психологічних досліджень проблеми толерантності, для самовдосконалення та професійного становлення майбутніх фахівців системи «людина-людина».

Надійність і вірогідність дослідження забезпечувалися репрезентативністю вибірки (40 майбутніх психологів психолого-педагогічного факультету КДПУ), поєднанням кількісного та якісного аналізу, використанням методів математичної статистики.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів основної частини відповідно структурованих, висновків, списку використаної літератури, що містить 71 найменування. Загальний обсяг роботи становить 56 сторінок, з них 50 сторінок основного тексту. Робота містить 2 таблиці, 8 рисунків.

РОЗДІЛ 1.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ЙОГО ВПЛИВУ НА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГА

1.1 Сучасні підходи до вивчення феномену толерантності

Толерантність - багатогранне соціально-психологічне поняття, дослідженням якого займалися соціальні психологи, педагоги, філософи, культурологи, визначаючи її основні складові: терпимість, милосердя, співчуття.

Толерантністю науковці (зокрема, О.Грива, В.Гупаловська, І.Чорноба) називають вміння приймати світогляд іншої людини, миритися з думками, які не співпадають з власними, здатність бути терплячим до поведінки інших. Толерантна особистість - та, яка чудово розуміє себе та оточуючих, гнучка у прийнятті думок, цінностей, життєвих позицій інших. Толерантність пов'язана з основними правами людини на свободу думки, віросповідання, політичні уподобання тощо. Толерантній людині не притаманні ксенофобія, релігійна нетерпимість, терористичні нахили тощо [14;26].

Щодо етимології терміну, то спочатку латинське слово «toleranten» використовували у медицині як показник стійкості до зовнішніх впливів. Фундатором терміну став англійський імунолог П.Б.Медавар. Але у результаті процесу дифузії у різних науках, термін набув нових значень. Наразі поняття «толерантність» налічує 12 видів (расова, сексуально-орієнтовна, маргінальна, міжетнічна тощо). У психології (на думку Г.Барднера) — 9 видів толерантності: гендерна, міжособистісна, міжкультурна, професійна, управлінська тощо [60].

У багатьох культурах толерантність сприймається як синонім слова «терпимість» (tolerance - терпимість» з англ.), хоча термін «терпимість» має і негативний відтінок споглядальності, пасивної спрямованості [54;56;57].

Проблема дослідження феномену толерантності активно досліджувалася зарубіжними та вітчизняними науковцями (S.Budner, A.Furnham, T.Ribchester, P.King, C.Wainryb, L.Shaw, C.Maianu) [67;68;69;71].

I.Моран представлено ґрунтовний аналіз поняття толерантності з філософського, соціологічного, психологічного підходів.

У філософських та соціальних науках (Л.Глинська, В.Аксьонова, Т.Бірюкова) толерантність проявляється у діалозі культур для досягання консенсусу, пошуку шляхів мирного співіснування; у педагогічних (А.Молчанова, С.Яланська, Н.Атаманчук) є якістю, яку можна формувати у певних умовах. У дослідженнях психологів (за I.Моран), толерантність визначається з позицій індивідуально-психологічних особливостей особистості, наприклад, відсутності або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу [37;42].

Узагальнюючи дослідження представників різних наукових галузей, можна зазначити певну схожість компонентів толерантності, яка притаманна дослідженням психологічним.

Багатоаспектність вивчення феномену толерантності у психологічних науках узагальнила В.Павленко [46].

Дослідниця визначила: місце толерантності у процесі набуття особистісної цілісності досліджували О.Асмолов, В.Тишков; специфіку міжетнічної толерантності — М.Пірен, Г.Солдатова; толерантність як особистісну рису вивчали С.Бондирева, Д.Колесов; соціальну толерантність — О.Романчук [49]. Наразі розробляються прикладні аспекти формування толерантності свідомості, програми розвитку толерантності, феномен вивчається у контексті ціннісно-змістовного підходу (В.Бойко, В.Магун, С.Максименко, П.Лушин та інші).

Відома психологиня В.Москаленко формулює соціально-психологічне розуміння толерантності. На думку дослідниці, структура толерантності

двокомпонентна, складається з диспозиційної толерантності особистості, сенсуальності, передбачає терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій [35].

О.Демчина представляє дослідження гендерної толерантності та її основних принципів, які співпадають з загальними компонентами толерантності: толерація до партнера або індивіда з іншими поглядами на статеві рольові установки, прийняття іншого без апіорного наділення його стереотипними недоліками, визнання різноманіття підходів до статевої та гендерної самоідентифікації тощо [19].

Л.Залановська характеризує психофізіологічний (толерантність - природне явище), когнітивний (толерантність - базове поняття психології, головний прояв небайдужості, здатність сприймати різноманіття світу), особистісний(авторитарна людина - носій інтолерантності), інтеракційний(толерантність - повага та визначення рівності, відмова від домінування) підходи до розуміння толерантності. Авторка з посиланням на праці А.Гріншпуна, виділяє такі параметри толерантності як: фокус, стійкість, динамічність [25,с.11-12].

Аналізуючи численні значення феномену толерантності у різних галузях наукового знання, Г.Калмиков, І.Мисан, Н.Рудківська доходять висновку, що найбільш рельєфно і полівекторно толерантність представлена саме в психологічному аспекті. Толерантність, на думку авторів - це:

- набута стійкість;
- стійкість до невизначеності;
- етнічна стійкість;
- витривалість людини;
- стійкість до стресу, конфлікту, несхожої людини [31].

Вважається, що Гордон Олпорт заклав методологічні основи вивчення толерантності як психологічного феномену, створив узагальнену

характеристику толерантної особистості, яка має наступні параметри (дивись таблицю 1.1.1):

Таблиця 1.1.1

Характеристика толерантної людини (за Г. Олпортом) [44]

Орієнтація на незалежність власної особистості	Потреба у самопізнанні, самовизначеності	Низька прихильність до порядку	Здатність до емпатії
Перевага демократії, свободи	Знання самого себе	Відповідальність	Захищеність, відчуття безпеки

Представлені характеристики-ознаки згадуються у подальших дослідженнях. С.Яланська, О.Власюк, вивчаючи толерантність на різних вікових етапах (молодший шкільний вік, підлітковий), визначали, що толерантність особистості, в першу чергу, проявляється у доброзичливості та терпимому ставленні до оточуючих, навколишніх подій, які не порушують жодних прав людини, не шкодять навколишньому середовищу [66, с. 72].

Результати дослідження рівня толерантності у студентському віці М.Жорнової демонструють, що для представників цієї вікової групи типовим є прояв максималізму, категоричності оцінок. Але це не завжди прояв принциповості, швидше - передумова конфлікту. Авторка зазначає: «саме на цьому етапі важливо для особистості усвідомлювати цінність моральних якостей та проявляти їх у повсякденному житті, однією з яких повинна бути саме толерантність» [24].

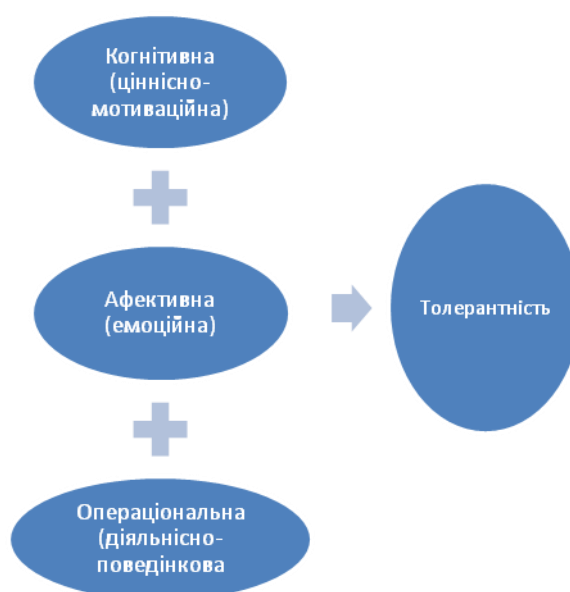
О.Брюховецька досліджувала толерантність керівника освітнього закладу. З посиланням на Г.Солдатову, авторка визначає чотири основні ракурси толерантності:

- психологічна стійкість;
- система позитивних установок;

- сукупність індивідуальних якостей;
- особистісні та групові цінності [8].

У монографії В.Павленко та М.Мельничук толерантність представляється як складний, багатоаспектний і багатокomпонентний феномен з різноманітними проявами та рівнями розвитку. У результаті застосування системного підходу, системно-рівневого розуміння, толерантність розглядається як *прийняття* (толерантність на соціально-психологічному рівні), *поблажливість* (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та *витривалість* (толерантність на психофізіологічному рівні). Науковці визначили соціально-психологічний рівень (ціннісні орієнтації) — провідним у розвитку толерантності, як і індивідуально-психологічні критерії (дивергентне мислення, емпатія), підкреслюючи, що найменшу роль у детермінації толерантності відіграє психофізіологічний рівень [46].

У численних наукових працях (С.Авраменко, І. Гамрецького, О.Докукіної, В.Кременя) толерантність як психологічний феномен узагальнено складається з (дивись рис.1.1.1):

Рис. 1.1.1. Структура толерантності (на основі опрацьованих джерел)

[1;13;21;27;28].

Когнітивна складова — це розуміння прийомів, засобів, стратегій толерантної взаємодії. Когнітивний компонент передбачає накопичення знань, які збагачують професійну лексику фахівця, формуючись внаслідок розуміння специфічних текстів.

Афективна складова толерантності — прояв чуттєвого досвіду людини, який пролягає як через недовіру до іншого, так і через потенційну можливість прийняти себе та іншого.

Операціональна, діяльнісно-поведінкова складова — це поведінка, досвід міжособистісної взаємодії у процесі спеціально організованих умов.

Важливу роль у діяльнісно-поведінковій складовій відіграє комунікативний компонент (здатність майбутнього психолога до орієнтування у ситуаціях спілкування з клієнтом, розуміння мотиваційної компоненти як власної поведінки, причини фрустрації, так і партнера по спілкуванню, що важливо для практичного психолога). Комунікативна складова толерантності допомагає підбирати та упроваджувати різноманітні засоби та методи впливу на особистість, сприймати та розуміти її з метою налагодження ефективної взаємодії в процесі професійного спілкування [1;13;21;27].

У наукових доробках О.Вдовіченко, І. Кондратьєвої, Л.Балли фокус інтересу зосереджено на комунікативній толерантності як багатовимірній характеристиці особистості. Показником комунікативної толерантності, за даними дослідників є: наявність у людини емпатії, самоконтролю, витримки, інтелектуальної гнучкості діяльності в цілому [11].

Комунікативна толерантність — базис спілкування, психосоціальна характеристика особистості, професійно важлива якість, стійкий особистісний стан, здатність взаємодіяти з іншими. За В.Бойко «толерантність — характеристика ставлення особистості до інших, яка демонструє терпимість до приємних та неприємних психічних станів, якостей та вчинків партнера по взаємодії» [цит. за 62].

У цьому контексті, комунікативну толерантність слід поділятися на *зовнішню* (містить переконання, що інші можуть мати власну точку зору) та *внутрішню* (здатність особистості приймати самостійне рішення та обмірковування проблеми без врахування можливих наслідків для себе) [62].

Узагальнюючи численні сучасні дослідження означеного феномену (В.Логвінчук, А.Сищика, А.Скока, Ю.Тодорцевої, Б.Ясько), можна виділити наступні характеристики толерантної людини:

- визнання рівноправним та допустимим існування відмінних думок, поглядів;
- активне визнання прав та свобод іншого (у тому числі - право бути іншим);
- поважне, терпляче ставлення до інших;
- дозвіл іншим відкрито виказувати власні думки;
- налаштованість на розуміння та діалог з представниками інших культур, конфесій;
- спрямованість на досягнення взаєморозуміння переважно за рахунок методів переконання, роз'яснення;
- утримання від насильницького впливу на іншого з метою зміни його думки;
- захист цінностей інших, визнання плюралізму, багатозначності суспільства [33;55;56;65].

Саме таке поєднання компонентів надзвичайно важливе для особистості практичного психолога у його професійній діяльності.

1.2 Толерантність як важлива якість професійного становлення майбутнього психолога

Практичний психолог - це фахівець, який здійснює свою діяльність у складній та багатоаспектній системі «людина-людина».

На думку науковців (А.Бровченко, В.Бондар, О.Мартинчук, І.Норенко) для практичного психолога можна визначити такі групи найбільш важливих професійних якостей, серед яких важливе місце посідає толерантність [5;7;38;43] (дивись рис.1.2.1.):

Рис. 1.2.1 Найбільш важливі професійні якості психолога

Узагальнені професійні риси психолога співпадають зі структурою толерантності (когнітивним, афективним, поведінковим компонентом). Тобто, крім необхідних знань, вмінь, навичок, психологи повинні мати певний набір особистісних властивостей, одним з найважливіших є толерантність. З наведеної схеми можна зробити висновок про взаємозв'язок всіх компонентів особистості до прояву деяких ознак толерантності у кожному з компонентів.

Роль, важливість, структуру толерантності у роботі практичного психолога досліджувала К.Дячук з посиланням на наукові розвідки М.Єсипової, Г.Солдатової, В.Бойка [23].

Так, інтелектуально-професійні, когнітивні якості передбачають наявність такого типу мислення майбутнього психолога, який допомагає розуміти навколишню дійсність, обмежувати стереотипність ідей, думок, прискорювати прийняття рішень, що знижує бар'єр інтолерантності. Завдяки розвиненим інтелектуально-професійним якостям психолог не просто сприймає інформацію, він здатен так її розшифрувати та зрозуміти, щоб ефективно вирішувати проблеми клієнта. Але (на думку А.Горянської) когнітивний компонент толерантності сучасних студентів складається з поверхневих знань, нечітких уявлень навіть про сутність толерантності. До них, зокрема, характерні ознаки егоцентризму, інтолерантності, стереотипності у розумінні відмінностей іншої людини [цит.за 23].

Вольовий компонент у діяльності майбутнього психолога також пов'язаний з толерантністю. Воля як процес свідомої регуляції своєї поведінки та діяльності, додання внутрішніх та зовнішніх труднощів допомагає цілеспрямовано знижувати неприйняття іншої людини, бути стійким до негативного впливу у процесі її сприймання. Вольова регуляція характеризується цілеспрямованим прийняттям рішень, змін в мотиваційно-спонукальній сфері, спрямуванням на удосконалення своєї поведінки, діяльності, особистості в цілому.

Комунікативний компонент у толерантності психолога (за О.Богучаровою, О.Вдовіченко, Л.Баллою, Н.Ляпуновою) передбачає наявність у нього емпатії, витримки до людей, які мають значні відмінності, а також можливість використовувати різноманітні засоби та методи впливу на особистість. Саме це сприятиме налагодженню ефективної взаємодії в процесі професійного спілкування. Також до комунікативної толерантності відносять компетентність як здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми. Комунікативну толерантність психолога можна віднести також до показників психологічного здоров'я, готовності до діяльності, яка

проявляється як індивідуально-психологічна властивість особистості, як характеристика компетентності психолога-практика [11].

Погоджуємось з думкою Г.Балла, Ю.Карпюк, В.Рибалки, що толерантність у структурі особистості (у тому числі практичного психолога) віднесена до моральних рис. Базою для її формування стають ціннісні орієнтації особистості, установки, спрямованість на самовдосконалення та самоактуалізацію. Для практичного психолога толерантність - в першу чергу важлива риса, тому що проявляє гуманістичну спрямованість та розвиток особистості у цілому [2;3;48].

Важливою сферою прояву толерантності майбутнього психолога є середовище інклюзивної освіти. На думку Я.Гапочки, «толерантність тут відіграє ключову роль у формуванні психологічної установки на прийняття людей у своєму різноманітті з точки зору раси, етнічної приналежності, мови, релігії, громадянських поглядів, фізичних можливостей та не може бути обумовлена примусом та обставинами» [12].

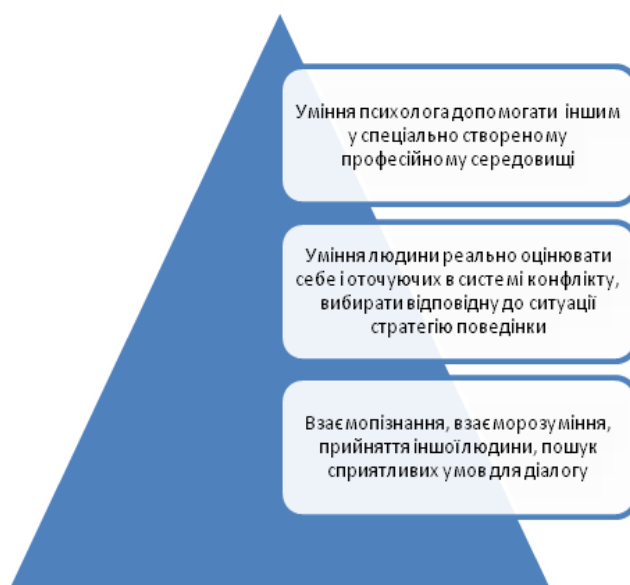
Необхідність розвитку толерантності для інклюзивної освіти підкреслює Х.Сайко, визначаючи такі її види як: квазітолерантність (удавана) та позитивна або справжня толерантність, викликана мотивами співчуття, симпатії та турботи [50].

О.Безкоровайна, О.Браїла досліджують проблему загального виховання активного толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. На думку авторів, сформовані компетенції (здатність до критичного аналізу та самостійності мислення; актуалізоване прагнення до взаємовиручки та підтримки; сформованість навичок тактовного спілкування; психологічна готовність до сприйняття психологічного та фізіологічного образу дитини з особливими освітніми потребами) можна зробити ключовими для всіх фахівців, хто працює у системі інклюзивної освіти [9;10].

Толерантність практичного психолога можна поділити на:

- *зовнішню* (яка толерує з переконанням у наявності іншої точки зору оточуючих);
- *внутрішню* (як здатність приймати самостійне рішення з урахуванням відмінностей іншої людини) [цит. за 23] .

О.Гурова визначає три рівні толерантності у практичного психолога (дивись рис.1.2.2.).

Рис.1.2.2. Рівні толерантності практичного психолога (за О.Гуровою) [17]

Першочерговою потребою для практичного психолога є розвиток соціальної толерантності, про що йдеться у дослідженнях І.Норенко [43]. Особливості такого виду толерантності актуальні для діяльності психолога тому, що саме він повинен усвідомлювати, що кожна людина існує в певних межах (релігії, культури, сімейного виховання). Психолог має враховувати джерела інтолерантності (вплив референтної групи, ЗМІ, ситуації в країні) клієнта, який звернувся до нього за допомогою, налаштовуватися на необхідність працювати в умовах загальної напруженості суспільства. Також авторка (з посиланням на праці В.Гупаловської та І.Чорноби) надає перелік видів толерантності (фізіологічна, психолого-сенсуальна,

фрустраційна, афективна), кожен з яких виокремлює складові загального розуміння предмету нашого дослідження [15].

Значна кількість наукових досліджень (Г.Громова, С.Литвин, Г.Павленко, Г.Федоришин) присвячена темі толерантності до невизначеності (інтолерантності) у формуванні майбутнього фахівця психолога. Невизначеність сучасної реальності (карантин, військовий стан, обмеженість інформації) зростає та посилюється в Україні, погіршує емоційний стан будь-якої людини, позначається на її професійній діяльності. Тому важливо (особливо для практичного психолога) формувати у себе здібності, риси, які дозволять адаптуватися до такої ситуації, якісно виконувати професійні завдання, шукати варіанти рішень, опановувати психологічні виклики, запобігати емоційному вигоранню [16;34;47].

Г.Федоришин розглядає толерантність до невизначеності у психолога комплексно: як тенденцію сприйняття, як когнітивну характеристику особистості, як реакцію на невизначеність. Якщо психолог потрапляє у ситуацію невизначеності, він, як правило, опирається пізнавальному досвіду, особливо якщо цей досвід суперечить наявним знанням. Такий хід подій супроводжується тривогою та дискомфортом, які загострюють прояв ригідної поведінки, зокрема: психолог проявляє всі ознаки ригідної поведінки, застрягає на обраній лінії поведінки, важко долає ним же створені комунікативні бар'єри. На шляху до формування толерантності до невизначеності, психолог повинен акцентувати увагу на розвитку у себе:

- компонентів когнітивної сфери (відкритості до нового досвіду, допитливості);
- компонентів емоційної сфери (стресостійкості, сприймання невизначеної ситуації як комфортної);
- компонентів вольової сфери (рішучості, організованості, впевненості).

Саме гармонійний розвиток цих сфер надасть можливості майбутньому психологу сформувати толерантність до невизначеності, яка полягатиме у:

відкритості новому досвіду з метою поповнення нестачі інформації, виходу на діалектичний рівень мислення, витримці кризовості, напруженості ситуації, керуванні ризиками, вироблені власних стратегії та технології для зняття цієї невизначеності, налагоджені емоційного саморегулювання [58].

Вдовіченко, І.Кондратьєва, Л.Балла емпірично підтвердили, що у здобувачів (майбутніх психологів) рівень толерантності підвищується у процесі навчання. Найбільшого розвитку досягає толерантність як риса особистості, соціальна толерантність, найменшого – етнічна толерантність. Також науковці встановили показники поведінкової та вербальної толерантності як:

- прийняття (неприйняття) та розуміння (нерозуміння) індивідуальності іншої людини;
- використання себе як еталону при оцінці поведінки та способу мислення іншої людини;
- вміння (невміння) приховувати чи згладжувати неприємні почуття від іншої людини;
- категоричність, консерватизм у оцінці інших людей;
- терпимість (нетерпимість) до фізичного чи психічного дискомфорту, який створюють інші люди;
- вміння (невміння) прощати іншим помилки [11].

Отже, ми переконані, що формуванню толерантності, як особистісної риси майбутнього психолога, слід приділяти серйозну увагу. З огляду на це, необхідна цілеспрямована робота викладачів, кураторів, самих здобувачів освіти у напрямку розвитку толерантності та окремих її показників.

1.3 Формування толерантності майбутнього психолога

Узагальнюючи результати посиленої уваги до феномену толерантності в усіх наукових галузях, слід зупинитися на термінах «розвивати», «формувати». Формувати - це «створювати щось (нове), надавати форму», розвивати - «розвертати, розкручувати» (те, що існує). Тобто, орієнтуючись на організацію роботи у освітньому закладі щодо розвитку, формування толерантності у практичних психологів, в першу чергу слід визначити наявність ознак толерантності у майбутніх психологів. Сформувати толерантність означає розвинути готовність та здібність до усвідомлених дій, спрямованих на поважне ставлення до відмінностей між людьми, культурами, індивідуальностями. Формування толерантності вимагає відмови від упередженості, дискримінації, вміння взаємодіяти з будь-якими групами, людьми, незважаючи на їх відмінності.

Особливу роль у формуванні толерантності відіграє рівень усвідомленості її необхідності, який існує на рівні свідомості. А.Бровченко, А.Нежута, М.Хижняк, аналізуючи наукові дослідження М.Губогло, М.Рожкова, М.Черкасової, надають перелік передумов розвитку саме толерантності свідомості. Мова йде про: наявний потенціал для розвитку самосвідомості, поєднанням Я-реального та Я-ідеального; сформовану відповідальність за власні дії, їх наслідки; наявність потреби у власній незалежності, індивідуальності, яка не виключає належність до референтних груп; здатність до емпатії; відкритість до нового досвіду [5].

Проблемі розвитку толерантності приділяється значна увага у науково-психологічних дослідженнях.

Ю.Карпюк (з посиланням на праці Л.Божович), звертає увагу на той факт, що не існує жодної вродженої особливості організму, яка б у будь-який спосіб не впливала на психічний розвиток. Тобто вроджене у людині сприяє цілісному становленню, приймає у ньому активну участь [29].

Вивчаючи толерантність у педагогічному аспекті (Я.Долгополова, І.Кривошапка, О.Матієнко), можна визначити її динамічний характер, тому

припустимо: її можна розвивати (а не формувати) у відповідно створеному середовищі. А психологічний підхід розуміє під толерантністю індивідуально-психологічну характеристику людини, відсутність чи послаблення реагування на будь-який несприятливий фактор [20;32;39].

Аналіз теоретичних та методологічних аспектів дослідження (І.Дружиніна, С.Стрельбицька, А.Гасанова, Н.Семенів) дав підстави визначити, що толерантність і розвивається, і формується («становлення толерантності», «створення умов для її розвитку»; «толерантність - особливий вид взаємодії, якій можна навчитися», «толерантність як соціальна категорія полягає у повазі та визнанні рівності, відмові від домінування та насильства, надання переваги одній точці зору» тощо) [22;51;53]. У кожному з цих аспектів вбачаємо можливість побудувати таку систему роботи, яка сформує, розвине толерантність у спеціальних умовах освітнього закладу.

М.Швед надає огляд зарубіжних досліджень проблеми підготовки психолога до роботи у сфері, яка потребує високого рівня толерантності - інклюзивній освіті: J.R.Rim пропонує модифікацію програм професійної підготовки у вищій школі для роботи з категорією дітей з психофізичними порушеннями, які містять блоки спеціальних знань з інклюзії. K.Scorgie розробив інтерактивний комплекс вправ, що дозволяє моделювати та проживати реальні життєві ситуації у роботі з цією категорією. M.J.Peterson R.V. Chopra крім психологічних, спеціальних та інтерактивних компонентів вважають за необхідне формувати організаційно-управлінські: планування, супровід, співпраця, підтримка - що необхідно для практичного психолога у професійній діяльності [64].

Б.Орлов, з посиланням на праці А.Шапіро, визначає наступні етапи формування толерантності (див.рис.1.3.1):

Рис.1.3.1.Етапи формування толерантності [45]

Аналізуючи наведені етапи, можна зазначити: в першу чергу потрібно визначитися з наявністю природньої толерантності, її усвідомленості, здатності до прийняття людини, яка відрізняється орієнтацією, релігійними поглядами, думками, расою; готовністю майбутнього психолога до відкритого спілкування з різними групами людей, зацікавленістю у цьому.

Визначивши рівень природньої толерантності, слід зрозуміти, які потенційні можливості існують для її формування: наскільки розвинене критичне мислення (щоб прийняти наявність відмінностей серед майбутніх клієнтів як даність); сформована воляова сфера для того, щоб удосконалювати себе у питаннях саморозвитку; як майбутній психолог почуває себе у ситуації невизначеності (війни, карантину).

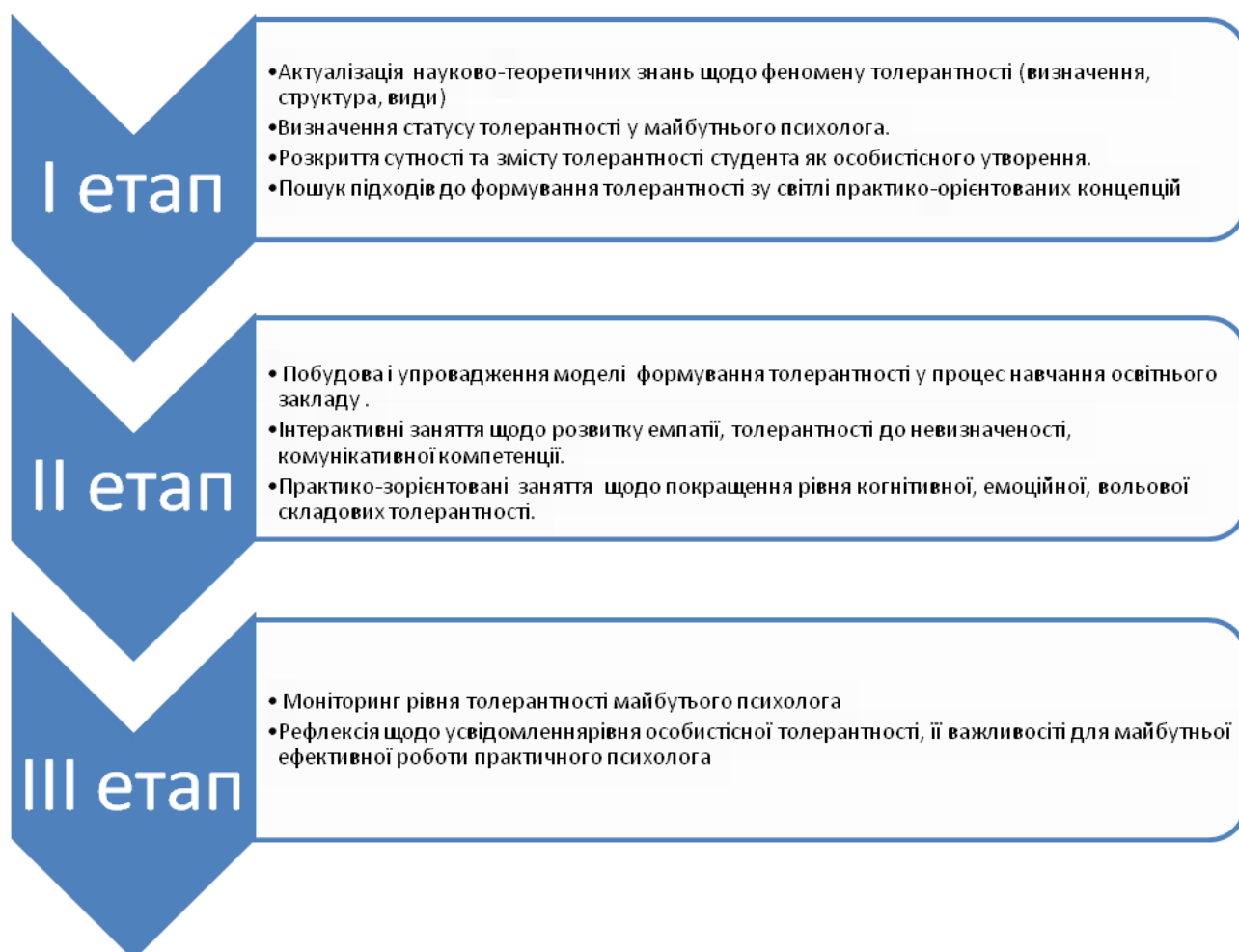
Толерантність до невизначеності розглядається нами не тільки як терпимість до невизначених ситуацій, а як здатність особистості до конструктивної активності у різноманітних ситуаціях. Важливо встановити, наскільки розвинене у нього прагнення до змін, новизни, оригінальності, чи є потреба вирішувати більш складні завдання. Саме це надасть можливість майбутньому психологу діяти самостійно, виходити за обмеження стереотипів.

Деякі науковці (Т.Сулятицька, О.Швачко, О.Милославська, М.Кандиба) надають такі критерії толерантності: емпатія, почуття гумору, самовладання,

адекватна самооцінка, рефлексивність, гнучкість мислення, високий рівень комунікабельності, відповідальність за свої вчинки, соціальна активність, які також можливо розвинути в умовах освітнього закладу [30;36;52;63].

Погоджуємося з точкою зору Т.Білоус, О.Вдовіченко, М.Черемського, Л.Гаврилюк, Н.Кубяк [4;11;18;59] щодо умов формування, розвитку толерантності та представляємо ці умови у такому узагальненому вигляді (дивись рис.1.3.2.).

Рис.1.3.2. Комплексна програма формування толерантності

Як зазначалося вище, в першу чергу потрібно встановити ступінь терпимості у майбутнього психолога до людей, їх психічних станів, якостей, вчинків, які здаються йому неприємними, неприйнятними. Крім того, важливо визначити наскільки майбутній фахівець у роботі з іншими, обізнаний

профеномен толерантності, його важливості для подальшої діяльності, як відображаються прояви толерантності у спілкуванні з оточенням, системі цінностей, установках тощо.

На основі зібраної інформації доречно актуалізувати теоретико-психологічні знання феномену толерантності, шукати підходи до її формування, розвитку. Це має вплив на когнітивну складову особистості психолога, яка поповнюється знаннями про цінності толерантності: ідеали терпимості, принципи відносин з людьми інших соціальних і національних груп. При впливі на когнітивну сферу найбільш ефективним буде метод переконання як доказ необхідності толерантної поведінки.

В емоційній сфері майбутнього психолога формуються основи моральних переживань (співчуття, чуйність, вдячність, емпатія тощо) , які базуються на розумінні «норма», «відхилення від норми» (особливо в царині інклюзивної освіти). У процесі впливу на емоційну сферу також формується здатність майбутнього психолога до управління своїми емоціями, почуттями. Найкращим методом впливу на емоційну сферу, є навіювання.

У вольовій сфері потрібно формувати сміливість, принциповість у відстоюванні моральних ідеалів, прагнення до самовдосконалення, цілеспрямованість, ініціативність, активність, саморегуляцію. Доречним будуть методи навчання планування діяльності, контролю, запобігання прокрастинації.

Також ефективним методом розвитку толерантності в умовах освітнього закладу є практико-зорієнтовані інтерактивні заняття з майбутніми психологами. Під час таких занять:

- ретельно продумується зміст навчального матеріалу;
- формується стратегія «когнітивного компромісу», завдяки якій можна приймати різні точки зору;
- розвивається потреба виваженого розгляду точки зору опонента;
- здійснюється обов'язковий перенос властивостей толерантної особистості у професійну та соціальну діяльність майбутнього фахівця.

Такої ж думки притримується І.Овчаренко, виділяючи завдання підготовки психологів для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами (формування емпатії, толерантного ставлення, навчання адекватних форм взаємодії, необхідності перенесення набутого позитивного досвіду у практичну площину [цит. за 12]).

Обов'язковою умовою всіх етапів такої роботи є рефлексія.

Зрозумілим є той факт, щодля ефективного розвитку толерантності у такий спосіб, повинен бути готовий, мотивований викладач (тренер, коуч). Саме він сприяє формуванню толерантності та перенесенню знань, досвіду з навчальної ситуації у реальну.

У процесі апробації та розповсюдження досвіду по формуванню цінності сприймання іншої людини як важливого аспекту розвитку толерантності можна використовувати, наприклад:

- кінотерапію - проєктивний метод психологічної корекції та розвитку. Основою розвивального ефекту такого методу є обговорення досвіду взаємодії глядача (майбутнього психолога) зі спеціально підібраним кінотвором (з відповідним сюжетом, героєм, умовами). У процесі кінотерапії активно розвивається навички гнучкого сприймання різних людей, долається домінування негативних установок (як критерія зниження рівня інтолерантності, підвищення рівня терпимості). Спеціально організоване обговорення, активізує дискусію, донесення власної точки зору, доведення важливості прояву толерантності.
- казкотерапія- метод розвитку особистості за допомогою казок, текстів, притч. Завдяки метафоричності, глибинному змісту, узагальненості образів, чисельності змістів, які можна трактувати по-різному, можливо змінювати своє відношення до стереотипного сприймання дійсності.
- рефлексія емоцій, почуттів, які виникають, вправи на усвідомлення та зміну установок сприяють змінам особистості психолога.

У процесі інтерактивної взаємодії формується соціальна, гендерна, етнічна, релігійна комунікативна толерантність, толерантність до невизначеності.

Набуття нового досвіду відбувається у ході безпосередньої взаємодії з різними людьми, з наукових, літературних джерел, театрального та кіномистецтва, досвіду працюючих психологів, який обов'язково потрібно адаптувати до умов реального життя, практичної діяльності.

Отже, підсумовуючи зазначимо. Толерантність - багатогранне соціально-психологічне поняття, дослідженням якого займалися соціальні психологи, педагоги, філософи, культурологи, визначаючи її основні складові: терпимість, милосердя, співчуття. Проблему толерантності, можливостей її розвитку, важливості для практичного психолога досліджували Я.Гапочка, В.Бондар, О.Вдовиченко, Л.Балла, О.Мартинчук, С.Стрельбицька, П.Лушин, А.Гусєв, А.Горянська, К.Дячук, І.Дружиніна.

В узагальненому наборі професійних рис психолога (когнітивних, афективних, поведінкових) толерантність займає провідне місце. Вивчаючи толерантність у педагогічному аспекті, можна визначити її динамічний характер та можливості розвитку у відповідно створеному середовищі.

На думку Я.Гапочки, Н.Токаревої: толерантність у дії – це не тільки повага до полікультурного, психологічного та фізичного різноманіття, але й готовність сприяти змінам, що покращують життя людей, яким складно інтегруватись в суспільство [12]. Але для її розвитку потрібно володіти інформацією щодо рівня різних типів толерантності у майбутніх психологів..

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНО-ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

2.1 Методичний підхід до організації дослідження рівня толерантності майбутніх психологів.

Вивчення та аналіз науково-психологічних джерел з проблеми формування толерантності майбутніх психологів став основою емпіричного дослідження. Мета емпіричного дослідження — визначити особливості прояву толерантності (загального показника толерантності, комунікативної толерантності, толерантності до невизначеності) у майбутніх психологів та окреслити можливості його підвищення, розвитку. Означене дослідження передбачало проходження наступних етапів:

- організаційно-підготовчий, на ньому відбувалося планування дослідження, підбір та апробація методів та методик, складання схеми дослідження, формування вибірки;
- діагностичний. На даному етапі збиралася інформації щодо рівня (індексу) толерантності, стану сформованості толерантності до невизначеності, комунікативної толерантності, загального рівня толерантності. Зібрані дані оброблялися за допомогою методів математичної статистики (виявлявся ймовірний кореляційний зв'язок між показниками виявлених маркерів толерантності), інтерпретувалися отримані дані;
- підсумково-узагальнюючий передбачав узагальнення психологічних механізмів розвитку толерантності, підготовку до презентації роботи.

Вибірка була представлена 40 майбутніми практичними психологами II та III курсів Криворізького державного педагогічного університету (18-21 рік) очної та заочної форми навчання.

Емпіричне дослідження було розпочато з бесіди на наступні питання (див.рис.2.1.1.):

1. Що таке толерантність, які види толерантності ви знаєте?
2. Чи вмiєте ви розуміти почуття іншої людини?
3. Чи визнаєте ви право іншого бути несхожим на інших?.
4. Чи можете ви терпляче багато разів щось пояснювати іншому?
5. Чи здатні ви бути доброзичливим до всіх?
6. Чи здатні ви співпереживати у горі, радіти разом з іншою людиною?
7. Як ви відчуваєте себе у стані невизначеності (майбутнього, ситуації, відсутності інформації)?
8. Чи потрібно розвивати толерантність у майбутнього практичного психолога?

У основу такого збору інформації було покладено питання, які висвітлювали рівень знань майбутніх психологів щодо феномену толерантності, усвідомлення її важливості у майбутній практичній діяльності.

Однією з основних діагностичних методик є «Експрес-опитувальник індексу толерантності» (Г.Солдатової, О.Кравцової), завдяки якій можна отримати дані по субшкалам: етнічна, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості. За допомогою даної методики збирається значний масив даних: про ставлення до різних соціальних груп, людей з відмінностями, про соціальні установки в різних сферах взаємодії. Методика складається з 22 питань, на які потрібно відповісти по шкалі від «Абсолютно не згоден (1 бал) до абсолютно згоден (6 балів) на прямі твердження та отримати реверсивні бали - на зворотні твердження. 22-60 набраних балів - свідчення низького рівня загальної толерантності; 61-99 - середній рівень прояву

толерантності(інтолерантності) в залежності від ситуації. 100-132 бали - показник того, що толерантність є рисою особистості (або можливим проявом інфантилізму, байдужості, соціальної бажаності) [71].

Стан комунікативної толерантності як важливої компетенції майбутнього психолога визначали за допомогою тесту «Діагностика загальної комунікативної толерантності» В.Бойка. Тест містить 45 тверджень та чотири варіанти їх оцінки (від «неправильно» до «дуже правильно»). За допомогою означеного тесту можна визначити загальний рівень комунікативної толерантності майбутнього психолога, наявність установок у ставленні до інших людей, поведінкові патерни у спілкуванні. У тексті методики високий рівень комунікативної толерантності виражений у низьких балах за представленими дев'ятьма шкалами методики та навпаки.

Для виміру такої властивості особистості психолога як толерантність до невизначеності - використана методика «Толерантність до невизначеності» С. Баднера.

У методиці - 15 питань, оцінюючи згоду з якими по 7-бальній шкалі (1 - «абсолютно не згоден» - 7 - «абсолютно згоден»), можна визначити основні джерела інтолерантності за такими шкалами:

- новизна проблеми (середній показник 15,9);
- складність проблеми (середній показник 29,7);
- нерозв'язаність проблеми (середній показник - 11.9).

Отримані дані були піддані первинному (опрацювання результатів тестів за ключем, обрахування середніх, відсоткових показників) та вторинному (кореляційний аналіз Спірмена) математичному аналізу. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена дав можливість визначити показники щільності, сили зв'язку між двома ознаками або двома профілями ознак, залежність варіації результативної ознаки від варіації ознаки-фактора. Також було проведено якісний психологічний аналіз отриманих результатів.

Комплекс методів обраних для емпіричного дослідження, дав можливість визначити всі компоненти толерантності майбутнього психолога.

2.2. Кількісний та якісний аналіз результатів емпіричного дослідження

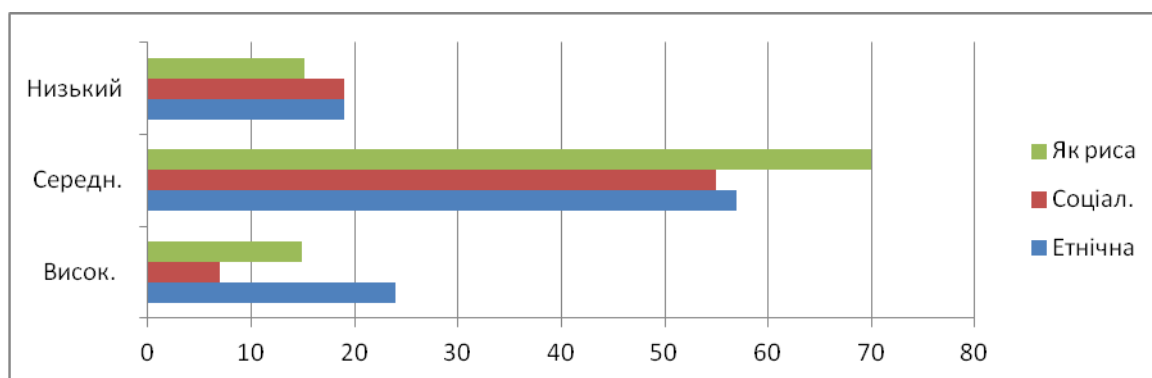
Наше емпіричне дослідження почалося з онлайн-бесіди з майбутніми практичними психологами II та III років навчання. Мета бесіди - визначити науково-теоретичний рівень знань майбутніх фахівців щодо феномену толерантності, його своєрідності, необхідності для роботи у сфері професій «людина-людина». Слід зазначити, що практично всі досліджувані визначали «толерантність» як: «терпимість», «здатність розуміти іншу людину», «доброзичливе ставлення до будь-кого», «установка на розуміння інших».

Майбутні практичні психологи розуміли існування несхожості людей між собою (хоча не могли впевнено перелічити - у чому саме), визначали свою терпимість до інших, погоджувалися з необхідністю підтримувати людину не тільки у горі, а вміти відчувати радісні почуття за її успіхи. У стані невизначеності досліджувані збиралися, як правило *«заспокоїтися»*, *«дізнатися у більш досвідчених, що робити»*, *«зібрати більше інформації»*, *«пробувати змінити відношення до проблеми»* тощо.

Практично не було названо ознаки таких проявів толерантності: орієнтація на норми та цінності клієнта, відкритість власному досвіду, відносин з клієнтом без навішування ярликів, емоційна стриманість та терпимість, автентичні прояви як показник ширості почуттів. Саме отримані у результаті бесіди автентичні (дещо загальновідомого, побутового рівня) визначили потребу в першу чергу поглибити у досліджуваних науково-теоретичні знання з цієї проблеми. Тим більше, що у ході бесіди всі визначили толерантність як одну з найважливіших рис майбутнього фахівця їх профілю.

Бланкова діагностика передбачала використання експрес-діагностики «Індекс толерантності», результати якої представлено на рис 2.2.1.:

Рис.2.2.1.Результати діагностики за методикою «Індекс толерантності»

Зрозуміли важливість етнічної толерантності на шляху інтеграції України до Європейської спільноти. Саме при наявності такої толерантності розвинені права та свободи кожної нації, є культурний плюралізм, відсутність етнічних конфліктів. З міжнаціональною толерантністю пов'язана толерантність, спрямована на поважне відношення до розуміння поведінки, переконань, традицій, цінностей інших людей. У 57% досліджуваних цей показник - середнього рівня (60-99 балів); 24,1% - вважають що їх етнічна толерантність - висока (100-110); у 19% - низька. Етнічну толерантність можна розглядати у таких аспектах як: комплексна властивість людини до прийняття культури, традицій іншої людини; як загальну культуру емпатійного сприймання світу, як системоутворюючий принцип діяльності та поведінки, який спрямований на безконфліктні відносини з людьми іншої нації, культури, конфесії.

Досліджувані підкреслювали, що можуть спілкуватися без огиди, роздратування чи негативного ставлення з людиною будь-якої національності, не демонструючи етнічний егоїзм. 19% досліджуваних (в нинішніх умовах російської агресії), зазначали, що змінили своє ставлення до росіян саме у зв'язку з ситуацією. Але не було зафіксовано категоричності, нетерплячості, готовності до ворожнечі. У етнічній толерантності як компоненті самосвідомості особистості, є когнітивний компонент (який містить певні знання щодо культури іншої нації чи пізнавальну потребу дізнатися про це); емоційний (який впливає на сприймання іншого), мотиваційний,

поведінковий, який і формує толерантну поведінку до інших. Поєднання цих компонентів формує позитивне ставлення до людей іншої нації.

Щодо соціальної толерантності (як ставлення до інших груп: меншин, злочинців, людей з захворюваннями) також демонструє в основному середній показник у 55,7%; високий - у 7,7%; низький у 19,6%. Саме соціальна толерантність дозволяє практичному психологу встановлювати ефективні міжособистісні контакти з представниками різних суспільних груп (гендерних, вікових, соціально-побутових, інклюзивних), розуміти та приймати різні засоби самовираження людей, їх спосіб життя, індивідуально-типологічні особливості. Важливим показником є налаштованість майбутніх психологів і на допомогу біженцям, людям з хворобами, можливими проявами ПТСР, що буде обов'язковим компонентом їх майбутньої практичної діяльності. Зважаючи на те, що серед клієнтів психолога можуть бути представники різних груп, важливо було уточнити, кого саме важко сприймати 11,6% досліджуваних з низьким рівнем даного критерію. Визначено, що негативне ставлення викликають неохайні, брудні особи, ті, що мають кримінальний бекграунд, особи які підкреслено епатажно демонструють свою належність до ЛГБТ-спільнот.

Шкала толерантності як риси особистості характеризує ставлення до людини у цілому, відсутність конфліктності, агресивності, впливає на розвиток саморегулюючої діяльності, виступає як мотиватор коректної поведінки. 70% досліджуваних мають середній рівень толерантності як риси; приблизно однакова кількість досліджуваних (по 15%) продемонструвала низькі та високі показники. Когнітивний аспект високої особистісної толерантності допомагає усвідомити власну суб'єктність, суб'єктність інших, емоційний аспект вплине на прояв емпатії, співпереживання, створення сприятливої атмосфери для спілкування, на формування міжособистісних відносин з людиною в цілому. Низький рівень особистісної толерантності (інтолераність) не сприяє співпадінню когнітивних позицій, а будь-які пізнавальні протиріччя між

людьми можуть переходити у різноманітні конфлікти. Поведінковий аспект толерантності - це конструктивність чи деструктивність способів поведінки, зокрема вміння правильно обрати спосіб вирішення конфлікту (компроміс, уникання чи протидію, конфронтацію). Хоча можна припустити, що досліджувані могли демонструвати латентну інтолерантність, соціальну бажаність у відповідях.

Середні показники загальної толерантності - 86,4 (стандартне відхилення 4,35); етнічної - 28,2 (стандартне відхилення - 4,4); соціальної - 29 (стандартне відхилення 3,1); особистісної толерантності - 29,2 (стандартне відхилення — 5,1).

Для визначення наявності зв'язку (та його сили) між змінними питальника, ми узагальнили отримані результати, провели кореляційний аналіз за допомогою r -критерія Спірмена. Є декілька різних рівнів виміру використаних змінних, але найбільш розповсюджений - коефіцієнт рангової кореляції r -Спірмена, який на відміну від коефіцієнта Пірсона працює не з вихідними значеннями змінних, а з їх рангами (дивись таблицю 2.2.1.).

Таблиця 2.2.1.

**Кореляційні зв'язки інтерпретаційних параметрів експрес-питальника
«Індекс толерантності»**

Параметри	Загальна толерантність	Етнічна толерантність	Соціальна толерантність	Толерантність як риса
Загальна толерантність	-	0,158	0,051	0,353 **
Етнічна толерантність	0,158	-	- 0,242 **	- 0,194
Соціальна толерантність	0,051	0,242 *	-	0,042
Толерантність як риса	0,353 **	0,194	0,042	-

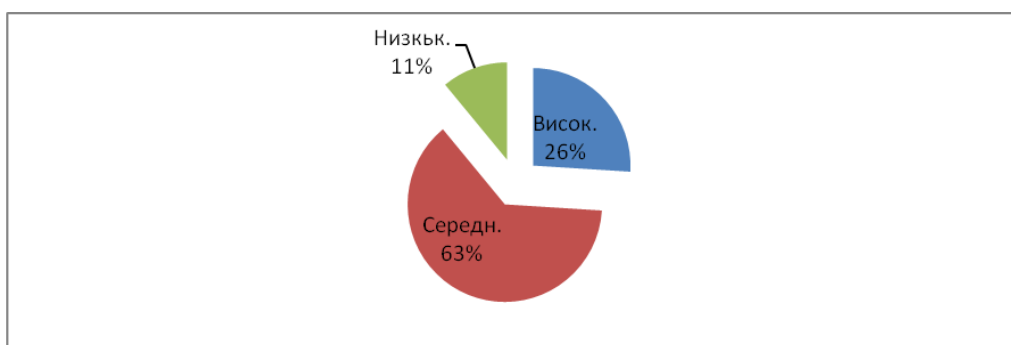
Примітка: *- кореляція статистично значуща, при $p \leq 0,05$; ** - кореляція статистично значуща при $p \leq 0,01$.

За результатами кореляційного аналізу встановлено: існує значуща позитивна кореляція ($p \leq 0,01$) між параметрами загального індексу толерантності та толерантністю як особистісною рисою. Це підтвердження нашого припущення, що високий рівень особистісної толерантності впливає на формування високого рівня загальної толерантності та навпаки - особистісна інтолерантність знижує рівень загальної толерантності.

Негативну статистично значущу кореляційну залежність ми отримали між параметрами соціальної та етнічної толерантності ($p \leq 0,05$), що може свідчити про збільшення рівня етнічної толерантності при зменшенні рівня соціальної (та навпаки). Етнічна толерантність дозволяє не переносити прояви негативної поведінки окремої особи (чи негативні відношення з цією особою) на представників всієї нації.

Загальну толерантність формує гармонійне поєднання її видів (соціальної, етнічної, особистісної), що відіграє значну роль майбутній професійній діяльності психолога.

Розуміння іншої людини, адекватна оцінка його позиції, здатність переносити будь-яку людину (незважаючи на її відмінність) - комунікативна толерантність. Її важливість для майбутнього практичного психолога пояснюється наявністю у свідомості психолога успішного, особистісно-значущого зразку терплячої комунікативної поведінки та прагнення таку поведінку демонструвати. У результаті діагностики ми визначили рівень комунікативної толерантності за методикою В.Бойка (дивись рис.2.2.2.)

Рис.2.2.2.Рівень комунікативної толерантності (за В.Бойком)

Переважає середній рівень комунікативної толерантності (63% отримали по 31-40 балів), який свідчить що у цілому майбутні психологи розуміють значення поважного відношення до інших, погоджуються з необхідністю розвивати такі комунікативні навички, як рефлексивне, пасивне ехо-слухання, вміння вести діалог. Важливим також є прояви емпатії - здатності стати на місце іншої людини.

Досліджувані з низьким рівнем комунікативної толерантності (11%) визначали, що часто порівнюють людину з собою, вважаючи себе більш еталонним зразком поведінки, схильні приймати незнайомця стереотипно (в окулярах - розумний, неохайність у одязі - невдаха), дратуються, якщо людина проявляє неприємні для цього патерни поведінки (епатажність, капризність, демонстративність нездатність вислухати відповідь на питання, яке самі задали). Потребу надавати готову пораду (суб'єктивну, зазвичай) визнавали навіть ті досліджувані, які продемонстрували високий рівень комунікативної толерантності (26%). Особливо слід підкреслити, що практичному психологу прийдеться працювати в умовах інклюзії, яке сформоване з осіб з яскравими проявами відмінностей (нездатності до повноцінного спілкування, демонстративності, капризності).

Аналізуючи результати діагностики, зафіксували, що навіть у досліджуваних з середнім рівнем комунікативної толерантності переважають такі показники як «невміння пристосуватися до інших», «категоричність у оцінках інших», «невміння приховати своє негативне ставлення», що свідчить про необхідність розвивати рефлексію, здатність до компромісу, конструктивної взаємодії у подальшому процесі навчання у виші.

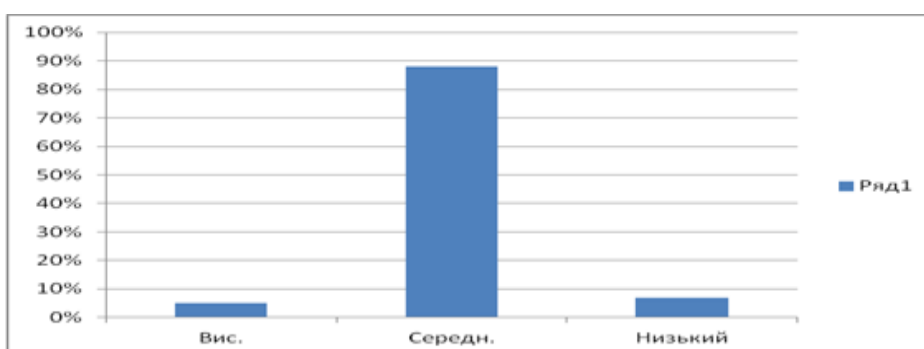
Невизначеність, нестабільність, динамічність можна сміливо назвати сутнісними характеристиками сучасного світу. Україна наразі потерпає від багатьох факторів, які фруструють особистість, викликають емоційну нестабільність, психологічний дискомфорт, тривожність. Для майбутнього практичного психолога надзвичайно важливо знати свій рівень толерантності

до невизначеності, тому що основна мета такого фахівця допомагати іншим долати фруструючі фактори.

Для діагностики ми вибрали шкалу толерантності-інтолерантності С.Баднера, який розглядав її як особистісну рису. Проведення такої діагностики може бути цільовим. Наприклад, у рекрутингових агенціях, коли важливо отримати інформацію щодо поведінки майбутнього працівника у незнайомих умовах, некомфортній або критичній ситуації. Діагностика дозволить передбачити, наскільки людина здатна продуктивно діяти в незнайомій обстановці, при нестачі інформації, брати на себе відповідальність, готова приймати рішення без довгих сумнівів і боязні невдачі. Тобто, невизначеність ситуації може перетворитися у «аудиторію» розвитку і прояву своїх здібностей і навичок.

Якщо людина інтолерантна до невизначеності, то сприймання незвичних, складних ситуації для неї скоріше загроза, ніж нові можливості для самовдосконалення. Недолік, двозначність, неповнота, викривленість інформації створюють такій людині дискомфорт, а відсутність цілей, плану дій, завдань її фруструють. Чим вища кількість набраних балів - тим нижча толерантність до невизначеності (інтолерантність).

Отримані результати дають підстави робити такі висновки - найбільш «важким елементом» невизначеності, до якого важко сформувати толерантність - є складність ситуації, потім її новизна, а умови невирішеності сприймалися як більш-менш придатні, комфортні (дивись рис.2.2.3.

Рис.2.2.3.Рівень сформованої толерантності невизначеності

Високий рівень толерантності до невизначеності у 5% досліджуваних респондентів; середній рівень - у 88%; низький - у 7% (з середнім значенням 61,5, ст. відхилення - 6,4). Зафіксовано 3% високого рівня, 5% низького рівня у толерантності до новизни(середнє значення - 16,1, стандартне відхилення 3,4); низький рівень толерантності до складності - у 20%, високий у 1,2% (середнє значення - 32,6, стандартне відхилення 4,8); низький рівень толерантності до невирішеності у 9%, високий - у 7% (середнє значення - 12,7, стандартне відхилення 2,8).

Зростання інтолерантності до невизначеності у майбутнього психолога означає, що у взаємодії з клієнтами він буде орієнтуватися не на його інтереси, а на свою систему установок, цінностей; віддавати пріоритет спонтанним діям, ситуативним правилам, а не загальноприйнятим нормам, запобігати потреби розібратися, заглибитися у складні ситуації, що є уникати заглиблення у складні ситуації, що є свідченням поверхневої фаховості такого психолога. А толерантність до невизначеності потрібна для кращої адаптації у професії, здатності долати складні обставини життя. Тобто толерантність до невизначеності, необхідна риса майбутнього психолога, що сприяє кращій адаптації у професії, здатності долати складні обставини життя.

Умови подовженого дистанційного навчання, заочна форма набуття знань, низький рівень мотивації можуть негативно впливати на процес формування толерантності як важливої складової майбутніх психологів, тому важливо продумувати та реалізовувати в умовах освітнього закладу шляхи вирішення цієї проблеми.

2.3 Психологічні механізми формування толерантності майбутніх психологів

Існує два основні підходи використання поняття «психологічний механізм»:

- природньо-науковий (характерний для наукових робіт Б.Теплова, В.Бойка);
- соціально-психологічний. Л.Виготський психологічний механізм пояснює як процес становлення та розвитку особистості.

Дія будь-якого механізму базується на певному принципі, який відображає його змістовні та якісні сторони. По спрямованості існує дві групи психологічних механізмів: засвоєння та застосування, завдяки яким слід розвивати толерантність в умовах вищого освітнього закладу.

Толерантність - це система внутрішніх ресурсів особистості, яка відображає готовність та здатність позитивно, продуктивно вирішувати складні задачі взаємодії з собою та іншими, хто відрізняється по зовнішності, думкам, почуттям, цінностям, поведінці, сприяє несприйманню провокуючих факторів середовища. Передумовами формування толерантності є природні задатки.

Структура толерантності - це поєднання когнітивної (знання про толерантність, знання прийомів толерантної взаємодії, вмотивованість відповідати зразкам толерантної поведінки) та операціональної (сукупність досвіду упровадження відповідних знань, уявлень у конкретній ситуації) складових.

Толерантність формується цілеспрямовано та поетапно. На початку потрібно організувати діяльність, спрямовану на розширення області усвідомленої компетентності (когнітивний компонент), потім створювати ситуації, у якій можна на практиці перевірити сформовану у себе толерантність (операціональний компонент).

Тому, в першу чергу потрібно активізувати діяльність щодо знайомства майбутніх психологів з теоретичною базою знань феномену толерантності, її видів, механізмів її формування. Зокрема, основним психологічним механізмом виникнення толерантності є терпіння, яке проявляється у стримуванні імпульсивних дій, завдяки активізації витримки, самоконтролю. Також до

механізмів толерантності слід віднести здатність пробачати іншу людину, яка орієнтована на відмову від негативних думок, поведінкових проявів по відношенню до людини, яка образила. До механізмів толерантності деякі науковці відносять управляючу поведінку, емпатію, почуття гумору.

Якщо аналізувати види толерантності, розвиток яких необхідний для практичного психолога, то мова йде про:

- особистісну та міжособистісну толерантність, для розвитку якої важливо трансформувати стан афективно-когнітивної сфери, внутрішню позицію, поведінкові реакції у взаємодії з партнером;
- релігійну, етнічну толерантність;
- толерантність до невизначеності;
- комунікативну толерантність;
- толерантність до особливостей людей з психофізіологічними проблемами у розвитку.

Для розвитку особистісної толерантності потрібно:

- мотивувати до розвитку самовдосконалення, усвідомлення соціальної значущості для суспільства толерантності (особливо у сучасних умовах);
- активізувати когнітивний компонент розвитку толерантності, який збільшить обсяг знань щодо феномену толерантності, її видів;
- формувати вміння та навички міжособистісної взаємодії для подальшої професійної діяльності;
- практикувати у повсякденному житті активне запобігання критики, пліток, засудження, проявляти поважне відношення до інших.

Для розвитку етнічної, національної, релігійної толерантності слід:

- формувати зацікавленість, орієнтир на вивчення минулого, традицій, підвищувати інтерес до історії, особливостей території, де проживаєш (для підсилення поваги до цінностей інших людей, сприймання людини іншої національності, її індивідуальних особливостей, психологічну готовність до міжкультурного спілкування, навички міжкультурної взаємодії;
- розробити систему психологічних форм методів, засобів, які сприятимуть формуванню таких видів толерантності;
- за допомогою формувального навчання вчити співробітництву з людьми інших культур; релігійних конфесій;
- сприяти створенню загальної атмосфери рівності, взаємоповаги у освітніх закладах;
- поважати, вчити історію, культуру, мову свого народу як рівноправну частину світової культури, запобігати протиставляти її чужим цінностям;
- розвивати навички діяльності у полікультурному середовищі, мотивувати студентів на оволодіння основними компетенціями роботи з представниками різних поглядів та культур.

Толерантність до невизначеності формується при таких умовах:

- упровадження теоретичних знань феномену «невизначеності» її компонентів, а також практичних занять зниження рівня тривожності, емоційної нестійкості, нестриманості, низького рівня стресостійкості;
- розробки в умовах освітнього закладу програми психолого-педагогічного супроводу студентів-психологів для розвитку їх емоційної зрілості, формуванню фрустраційної толерантності;
- знайомства студентів - майбутніх психологів з існуючими ефективними копінг-стратегіями (вирішення проблем, пошуку соціальної підтримки, зміни емоційного відношення до проблеми). Один з загальних механізмів формування толерантності - відповідна копінг-поведінка, управління зовнішніми та внутрішніми ресурсами особистості;

- сприяння розвитку рефлексивності для аналізу помилок власної поведінки, міжособистісної взаємодії;
- навчання майбутніх психологів вмінням управляти ризиками, скерування своєї діяльності на зменшення впливу випадкових чинників та активних протидій на якість рішення

Для розвитку комунікативної толерантності потрібно:

- приймати участь у тренінгах, які містять вправи зниження стереотипності мислення, аналізу інтолерантної поведінки, прийняття протилежної точки зору, упроваджувати інтерактивні методи навчання, кінотерапію, казкотерапію тощо;
- формувати такі риси індивідуальності як: поблажливість до інших, терпимість, почуття гумору, чуйність, довіру, альтруїзм;
- розвивати мистецтво діалогу, здатність виражати свої думки точно та з повагою, запобігати провокацій, натяків, загроз, принижень;
- вважати прояв поваги та лояльності до думки інших не втратою своїх принципів, а позицією поваги до людини, її почуттів, індивідуальності;
- знайомити студентів-психологів з різними стратегіями поведінки у конфліктних ситуаціях, орієнтувати їх на вибір конструктивних (компромісу, співпраці, уникання);
- розвивати навички ненасильницького врегулювання конфліктів.

Для формування толерантності у роботі з клієнтами, хто має психофізіологічні порушення, дітьми з ООП у інклюзивному середовищі ефективним буде:

- організація спілкування з позицій педагогічного такту, доброзичливості, орієнту на гуманне ставлення у будь-яких обставинах;

- створення атмосфери безпечної та доброзичливої взаємодії всіх учасників освітнього процесу, зокрема, батьками дитини з ООП;
- переведення (розумова переоцінка) ситуації, у інший контекст, що усуває потребу у негативній реакції на будь-яку людину.

Передумовою толерантності є готовність гідно сприймати будь-яку особистість, робити це виважено, усвідомлено, терпляче, поважно. Толерантність важлива для будь-якої сучасної особистості, але особливо важливо розвивати цю здатність фахівцям системи «людина-людина» (практичним психологам), основною функцією яких допомога всім, хто такої допомоги потребує, незважаючи на їх відмінності.

Узагальнюючи, можна зробити наступні висновки. За «Експрес-опитувальником індексу толерантності» (Г.Солдатова, О Кравцова), доведено, що загальну толерантність формує гармонійне поєднання її видів (соціальної, етнічної, особистісної), що відіграє значну роль у майбутній професійній діяльності психолога.

Щодо комунікативної толерантності (за методикою В.Бойка), то визначено перевагу середнього рівня прояву (63% набрали 31-40 балів), який свідчить що у цілому майбутні психологи розуміють значення поважного відношення до інших, погоджуються з необхідністю розвивати такі комунікативні навички, як рефлексивне, пасивне слухання, вміння вести діалог.

За допомогою тесту С.Баднера визначено: високий рівень толерантності до невизначеності у 5% досліджуваних респондентів; середній рівень - у 88%; низький - у 7% (з середнім значенням 61,5, ст. відхилення - 6,4).

На основі отриманих даних розроблено психолого-педагогічні рекомендації.

ВИСНОВКИ

Проведено науково-теоретичний аналіз змістовного боку феномену толерантності, ролі толерантності у професійній діяльності майбутнього психолога, особливостей прояву толерантності у майбутніх психологів, досліджено ступінь розробленості теми.

Визначено, що толерантність - це система внутрішніх ресурсів особистості, яка відображає готовність та здатність позитивно, продуктивно вирішувати складні задачі взаємодії з собою та іншими людьми, які відрізняється за зовнішністю, думкам, почуттям, цінностям, поведінкою.

Виділено, проаналізовано та узагальнено види толерантності (особистісна, соціальна, комунікативна, гендерна, зовнішня, внутрішня); її структуру, рівні (природній, моральний, набутий), своєрідність (толерантність до невизначеності, комунікативна).

Структура толерантності - це поєднання когнітивної (знання про толерантність, знання прийомів толерантної взаємодії, вмотивованість відповідати зразкам толерантної поведінки) та операціональної (сукупність досвіду впровадження відповідних знань, уявлень у конкретній ситуації) складових.

Толерантність - багатогранне соціально-психологічне поняття, дослідженням якого займаються соціальні психологи (І.Моран, В.Павленко), педагоги (А.Молчанова, С.Яланська), філософи (Л.Глинська, В.Аксьонова, Т.Бірюкова), визначаючи її основні складові: терпимість, милосердя, співчуття.

Аналізуючи численні значення феномену толерантності у всіх науках, Г.Калмиков, І.Мисан, Н.Рудківська доходять висновку, що найбільш рельєфно і полівекторно толерантність представлена саме в психологічному аспекті.

Толерантність, на думку авторів - це: набута стійкість; стійкість до невизначеності; етнічна стійкість; витривалість людини;. стійкість до стресу, конфлікту, несхожої людини.

Узагальнюючи численні сучасні дослідження феномену, виділено наступні характеристики толерантної людини: визнання рівноправним та допустимим існування відмінних думок, поглядів; поважне, терпляче ставлення до інших; дозвіл іншим відкрито виказувати власні думки; спрямованість на досягнення взаєморозуміння переважно за рахунок методів переконання, роз'яснення; утримання від насильницького впливу на іншого з метою зміни його думки.

Наукові дослідження зарубіжних та вітчизняних психологів підкреслюють важливість формування, розвитку толерантності у майбутнього психолога в першу чергу на рівні свідомості, а також у ситуаціях взаємодії з різними групами людей (соціальна, комунікативна толерантність); у загрозливих ситуаціях (толерантність до невизначеності).

Розглянуто у науково-психологічних джерелах шляхи формування толерантності майбутніх психологів в спеціально створених умовах освітнього закладу: актуалізація науково-теоретичних знань феномену толерантності, визначення статусу толерантності у майбутнього психолога, побудова та упровадження програми розвитку толерантності майбутнього психолога.

Проведено емпіричне дослідження індексу толерантності, рівня загальної комунікативної толерантності, толерантності до невизначеності у майбутніх психологів.

Мета емпіричного дослідження - визначити рівень розвитку толерантності (видів, загальної, комунікативної, толерантності до невизначеності) у майбутніх психологів та окреслити можливості його підвищення. Означене дослідження передбачало проходження організаційно-підготовчого, діагностичного, підсумково-узагальнюючого етапів.

Вибірка була представлена 40 майбутніми практичними психологами II та III курсів Криворізького державного педагогічного університету (18-21 рік) очної та заочної форми навчання. У ході дослідження використано наступні методи та методики дослідження: бесіда, «Експрес-опитувальник індексу

толерантності» (Г.Солдатова, О Кравцова), завдяки якій можна отримати дані по субшкалам: етнічна, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості. Стан комунікативної толерантності, як важливої компетенції майбутнього психолога, визначали за допомогою тесту «Діагностика загальної комунікативної толерантності» В.Бойка, також використано тест «Толерантність до невизначеності» С. Баднера; методи математичної статистики.

Доведено, що загальну толерантність формує гармонійне поєднання її видів (соціальної, етнічної, особистісної), що відіграє значну роль майбутній професійній діяльності психолога.

З етнічної, міжнаціональною толерантністю пов'язана толерантність, спрямована на поважне відношення до розуміння поведінки, переконань, традицій, цінностей інших людей. У 57% досліджуваних цей показник - середнього рівня (60-99 балів); 24,1% - вважають що їх етнічна толерантність - висока (100-110); у 19% - низька. Щодо соціальної толерантності (як відношення до інших груп: меншин, злочинців, людей з захворюваннями) також демонструє в основному середній. Шкала толерантності як риси особистості характеризує відношення до людини у цілому, відсутність конфліктності, агресивності, впливає на розвиток саморегулюючої діяльності, виступає як мотиватор коректної поведінки. 70% досліджуваних мають середній рівень толерантності як риси; приблизно однакова кількість досліджуваних (по 15%) продемонструвала низькі та високі показники. показник у 55,7%; високий - у 7,7%; низький у 19,6%.

За результатами кореляційного аналізу визначено існування значущої позитивної кореляція ($p \leq 0,01$) між параметрами загального індексу толерантності та толерантністю як особистісною рисою. Це підтвердження нашого припущення, що високий рівень особистісної толерантності впливає на формування високого рівня загальної толерантності та навпаки - особистісна інтолерантність знижує рівень загальної толерантності.

Негативну статистично значущу кореляційну залежність отримано між параметрами соціальної та етнічної толерантності ($p \leq 0,05$), що може свідчити про збільшення рівня етнічної толерантності при зменшенні рівня соціальної (та навпаки). Етнічна толерантність дозволяє не переносити прояви негативної поведінки окремої особи (чи негативні відношення з цією особою) на представників всієї нації.

Щодо комунікативної толерантності, то переважає її середній рівень (63% набрали 31-40 балів), який свідчить що у цілому майбутні психологи розуміють значення поважного відношення до інших, погоджуються з необхідністю розвивати такі комунікативні навички, як рефлексивне, пасивне слухання, вміння вести діалог.

Аналізуючи результати діагностики, зафіксували, що навіть у досліджуваних з середнім рівнем комунікативної толерантності переважають такі показники як «невміння пристосуватися до інших», «категоричність у оцінках інших», «невміння приховати своє негативне відношення», що свідчить про необхідність розвивати рефлексію, здатність до компромісу, конструктивної взаємодії у подальшому процесі навчання у виші.

Акцентована увага на важливості для майбутнього практичного психолога знань рівня толерантності до невизначеності, тому що основна мета такого фахівця допомагати іншим долати фруструючі фактори.

За допомогою тесту С.Баднера визначено: високий рівень толерантності до невизначеності у 5% досліджуваних респондентів; середній рівень - у 88%; низький - у 7% (з середнім значенням 61,5, ст. відхилення - 6,4);

Зафіксовано 3% високого рівня, 5% низького рівня у толерантності до новизни (середнє значення - 16,1, стандартне відхилення 3,4); низький рівень толерантності до складності - у 20%, високий у 1,2% (середнє значення - 32,6, стандартне відхилення 4,8); низький рівень толерантності до невирішеності у 9%, високий - у 7% (середнє значення - 12,7, стандартне відхилення 2,8).

Отримані результати дають підстави робити такі висновки - найбільш «важким елементом» невизначеності, до якого важко сформувати толерантність - є складність ситуації, потім її новизна, а умови невирішеності сприймалися як більш-менш придатні, комфортні.

На основі проведеного дослідження розроблено психолого-педагогічні рекомендації щодо формування толерантності майбутніх практичних психологів в умовах вищого освітнього закладу на основі аналізу психологічних механізмів її формування.

Толерантність формується цілеспрямовано та поетапно. На початку потрібно організувати діяльність, спрямовану на розширення області усвідомленої компетентності (когнітивний компонент), потім створювати ситуації, у якій можна на практиці перевірити сформовану у себе толерантність (операціональний компонент).

Все це можливо втілити у роботу вищого навчального закладу, тому що толерантність майбутнього практичного психолога - важлива професійна компетентність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко С.М. Толерантність як комунікативна категорія. Київ, 2018. URL: http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/5124/1/124_08.pdf (дата звернення 01.12.2023)
2. Балл Г.А. Актуальні методологічні питання дослідження моралі і моральної поведінки. *Соціальна психологія*. 2007. Спец. випуск. С.14- 22.
3. Балл Г. О. Про співвідношення принциповості і толерантності. *Педагогіка толерантності*. 1997. № 1–2. С. 110–111.
4. Білоус Т.М. Принципи та умови виховання студентів вищих навчальних педагогічних закладів на ідеях толерантності. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. Зб.наукових праць. Випуск 26. Київ. Видавничий центр КНЛУ.2014. С.31-33.
5. Бровченко А.К., Нежута А.В., Хижняк М.В. Психологічні основи формування толерантного ставлення молоді до осіб із вадами розвитку : КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради Харків, 2021. URL: DOI<https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.3/16> (дата звернення 14.02.2024)
6. Бех І.Д.Релігійне виховання. Енциклопедія освіти / Акад. пед.. наук України; головн. ред. В.Г.Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. с.769- 770.
7. Бондар В.С. Толерантність як професійна якість майбутнього психолога. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2017. № 14. С. 181-183.
8. Брюховецька О.В. Психологічні особливості толерантності до невизначеності в управлінській діяльності як однієї зі складових професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 27. С. 70-81. URL: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_27_8. (дата звернення 17.01.2024)

9. Безкоровайна О.В. Виховання толерантності як важливий фактор реалізації особистісного самоствердження у ранньому юнацькому віці. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. Вип. 4. С. 53–58.
10. Браїла О. Роль практичного психолога в інклюзивній освіті : ресурси компетентнісного підходу : кваліфікаційна робота. Ізмаїл, 2023.
11. Вдовіченко О.В., Кондатьяєва І.П., Балла Л.В. Психологічні особливості толерантності майбутніх психологів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* 1(103)-2022. Харків, 2022. URL: DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2022-103-1-64-77> (дата звернення 15.12.2023)
12. Гапочка Я., Токарева Н.. Інтеграція ідей ліберальної філософії толерантності у вимірі сучасної інклюзивної освіти. Publishing House “Baltija Publishing”. URL: <http://www.baltijapublishing.lv> > [download](#) > [i..](#) DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-021-6-11> (дата звернення 12.03.2024).
13. Гамрецький І. Толерантність і духовна безпека молоді. *Рідна школа*. 2015. №4. С. 26.
14. Грива О.А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. ... докт. філос. наук. Київ, 2008. 32 с.
15. Гупаловська В.А., Чорноба І.А. Толерантність як особистісна властивість. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2022. URL: [Academia.edu](https://www.academia.edu) <https://www.academia.edu> > .. (дата звернення 15.11.2023)
16. Громова Г.М. Методики дослідження зв'язків інтолерантності до невизначеності з наслідками травматичного життєвого досвіду. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2020. Вип. 45 (48). С.88–99.
17. Гурова О.М. Толерантність у ракурсі дослідження професійного спілкування психологів. Кропивницький, 2019. URL: Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка <http://dspace.cuspu.edu.ua> > [jspui](#) > [bitstream](#) (дата звернення 3.11.2023).

18. Гаврилюк Л.П., Кубяк Н.І. Виховання толерантності особистості як запорука попередження проявів ксенофобії у суспільстві. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна.* 2019. Вип. 32. С. 40-53.
19. Демчина Ольга. Гендерна толерантність як соціально-психологічний феномен. Київ, 2018. URL: [Carpathian Mathematical Publications](#)
20. <https://journals.pnu.edu.ua> > ... (дата звернення 10.10.2023)
21. Довгополова Я.В. Толерантність як ціннісна парадигма освіти в контексті євроінтеграції. Педагогічні шляхи реалізації загальноєвропейських цінностей у системі освіти України: зб. наук. Праць / За заг. ред Г.Є.Гребенюка. Харків : Стиль Іздат, 2015. 326 с.
22. Докукіна О.М. Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головн. Ред. В.Г.Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. с.912 – 913.
23. Дружиніна І. Професійне становлення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аналіз проблеми. *Український науковий журнал «Освіта Регіону: Політологія, Психологія комунікації».* Київ. 2011. № 2. С. 425-430.
24. Дячук Катерина. Особливості проявів толерантної поведінки у студентів психологів: кваліфікаційна робота (проект.) Херсон, 2021 URL: <http://ekhsuir.kspu.edu> > [Diachuk_fpis_2021](#) (дата звернення 1.12.2023)
25. Жорнова М.М. Толерантність як багаторівнева характеристика особистості студента. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти.* 2022. № 4. С.43–49. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v4i.7425> (дата звернення 21.10.2023)
26. Залановська Л.І. Аналіз теоретико-методологічних підходів до проблеми толерантності як психологічного феномена. *Теорія і практика сучасної психології.* Київ, 2017. URL: <http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua> > [4.pdf](#) (дата звернення 10.10.2023)
27. Крейн І. Концепція толерантності як універсальної категорії еволюції розуму: мета підхід. Вісник Національної Академії наук України. 2006. №11. С. 22–42.

- 28.Кремень В. Г. Орієнтовна концепція толерантності. Позакласний час. 2010. №7. С. 44–46.
- 29.Кремень В. Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. 2011. Вип. 1. С.6–9.
- 30.Карпюк Ю.Я.Толерантність як детермінанта моральної поведінки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : психологічні науки.* 2017.Випуск 1.Том 2. С.72-76
- 31.Кандиба М.О. Соціально-психологічний аналіз сутності поняття «міжособистісна толерантність», як професійно важливої якості психолога. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Київ. 2014. С. 196-204.
- 32.Калмиков Г.В., Рудківська Н.Л. Функціонально-змістовне поле значень феномену «толерантність» у людиномірних науках. Львів, 2016.URL: DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/04> (дата звернення 10.11.2023)
- 33.Кривошопка І. Толерантність як особистісна передумова формування професійної майстерності педагога. *Витоки педагогічної майстерності.* Серія : Педагогічні науки : зб. наук. пр. / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. 2012. Випуск 10. С. 162-165.
- 34.Логвінчук В. В. Розуміння толерантності в Україні. *Держава і право.* 2006. № 32. С. 594 – 597.
- 35.Литвин С. В. Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт.*Psychological journal.* Київ, 2021. №1.(21). С.90–107.DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21>.
- 36.Москаленко В. В. Соціальна психологія. К: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
- 37.Моран І.В. Поняття толерантності та основні підходи до її визначення.Київ, 2020. URL:OstrohAcademy<https://eprints.oa.edu.ua> > Moran_NZ_Vyp_26(дата звернення 10.11.2023)

38. Мартинчук О.В. Формування толерантності як складова професійно-педагогічної підготовки студентів до роботи в інклюзивних закладах освіти. Сучасні стратегії університетської освіти: якісний вимір. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (28-29 березня 2022 року) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка та ін. ; за заг. ред. В. О. Огнев'юка. С. 914-916.
39. Матієнко О.С. Шляхи розвитку особистості: толерантний та інтолерантний. *Наукові записки*. Серія «Педагогіка та психологія». Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського. 2014. Випуск 12. С. 198-200.
40. Мельничук І.В., Клищевська В.А. Методи діагностики толерантності. Харків, 2015. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua> > doc (дата звернення 15.12.2023)
41. (дата звернення 14.12.2023)
42. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО. Міжнародний документ від 16.11.1995. Київ, 1995. Департамент освіти і науки. URL: <https://don.kyivcity.gov.ua> > files > Deklaracija...
43. (дата звернення 14.12.2023)
44. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.
45. Норенко І. Мультикультурна і соціальна толерантність психолога. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. №4 (10). С.339-343.
46. Олпорт Г. Становлення особистості: вибрані твори (пер.з англ. Л.Смірнов). Аспект-Прес. 2013. С.201.
47. Орлов Б. Психологія толерантності: проблеми та перспективи. Київ, 2009. URL: [Національна бібліотека України http://www.nbuv.gov.ua](http://www.nbuv.gov.ua) (дата звернення 15.11.2023)

- 48.Павленко В.М., Мельничук М.М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія; авт. післямови проф. В.Ф.Моргун. Полтава: ФОП Мирон І.А. 2014. 244 с.
- 49.Павленко Г. В. Толерантність до невизначеності як ресурс психологічного благополуччя студентів. *Актуальні проблеми психології*. 2019. том 7, випуск 47. С. 208-219.
- 50.Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: навч.-метод. посіб.; НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, Ін-т обдарованої дитини, МОН України, Укр. наук.-метод. центр практ. психол. і соц. роботи. К.; Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2010. 382 с.
- 51.Романчук О. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості (проблеми формування в сучасному ринковому середовищі).*Вища школа*. 2004. №1. С. 87-91.
- 52.Сайко Х.Я., Островська К.О. Толерантність до дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивній школі. Луцьк: [Факультет педагогічної освіти URL: https://pedagogy.lnu.edu.ua > tolerantnist](https://pedagogy.lnu.edu.ua) (дата звернення 13.02.2024)
- 53.Стрельбицька С., Гасанова А. Комунікативна толерантність як професійна складова особистості майбутнього психолога. *Збірник наукових праць SCIENTIA*. Київ, 2021. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/9009> (дата звернення 14.12.2023)
- 54.Сулятицька Т. Феномен толерантності в історичному дискурсі. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. Випуск 539-540. Філософія. Чернівці: Чернівецький національний ун-т., 2011. С. 35-38.
- 55.[Семенів Н. М. Соціальна толерантність як аспект становлення та розвитку професійних якостей особистості](#).*Молодий вчений*. 2019. № 10(2). С. 470–476.
- 56.Сищик А.С. Поняття «толерантність» в науковій літературі. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. Випуск 5 (58). С. 165-173.

- 57.Скок А.Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології. *Актуальні проблеми психології*. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія. Т. 1. Ч. 14. К. : Інститут Овчаренко І. Психологічний супровід дитини з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі. *Таврійський вісник освіти*.2017. №1 (57).С.249-254
- 58.Тодорцева Ю.В. Багатогранність феномена «толерантності» у теорії сучасного наукового знання. *Науковий вісник Південноукраїнського педагогічного ун-ту ім. К.Д. Ушинського*: зб. наук. праць. Одеса, 2004. Вип. 1–2. С. 50–56.
- 59.Толерантність [Електронний ресурс]. *Матеріал з Вікіпедії* вільної енциклопедії. URL: : <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 21.10.2023)
- 60.Федоришин Г. Толерантність до невизначеності як професійна компетентність психолога. *Психологія особистості*. 2022. Том 12. №1.
- 61.[Черемський М. Толерантність освітнього середовища як умова творчого самовираження особистості.Теорія і практика управління соціальними системами.](#) 2018. №2. С.75–82. URL: doi: 10.15330/psp.23.35–41(дата звернення 21.10.2023)
- 62.Чистоградова О. Змістовне поле терміну «толерантність». *Worldofscience.Pedagogyandpsychology*. 2020.№3.Vol.8.P.3-9.
- 63.Штепа О.С. Особистісна зрілість: Модель. Опитувальник. Тренінг :
- 64.Монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 210 с.
- 65.Шабат-Савка С. Толерантне спілкування як спосіб вираження комунікативних інтенцій. Київ, 2011. URL: <http://journal.mandrivets.com/images/file/Shabat-Savka.pdf> 14. (дата звернення 12.02.2024).
- 66.Швачко О.В. Толерантність як психолого-соціальний феномен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 2. С.107.
- 67.М.Швед. Основи інклюзивної освіти : підручник. Львів: Український католицький університет, 2015.360 с.

68. Ясько Б. А. Толерантність у сучасному суспільстві. К. : Наукова думка, 2012. 142 с.
69. Яланська С. П., Атаманчук Н.М. Психологія формування толерантного середовища в умовах нової української школи. *Наука і освіта*. 2017. № 1. С. 71–75
70. Budner, S. Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*. 1962. № 30 (1). P.75.
71. Furnham A., Ribchester T. Tolerance of ambiguity : a review of the concept, its measurement, and applications. *Current Psychology : developmental, learning, personality, social*. 1995. № 14. P. 179-199.
72. King P. The problem of tolerance: *Government and opposition*: The London school of economics and political science. L.: Univ. of London, 2009. P. 172-207.
73. Toleration Respect and Recognition in Education / ed. by Mitja Sardo. N.Y. : A. John Wiley & Sons, Ltd. European Scientific Platform, 2010.
74. Wainryb C., Shaw L. A., Maianu C. Tolerance and Intolerance: Children's and Adolescents' Judgements of Dissenting Beliefs, Speech, Persons, and Conduct. *Child Development*. 1998. Vol.69. No.6. P.1541.
75. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Малхазов О.Р. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32309843>.